مَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا

الحمد للہ کہ دریں ایام میمنت فرجام کتاب مستطاب عجب رسالہ اولوا الالباب
تحقیق انیق عجب العجاب اعتبار تدقیق کمیاب مثال النظیر شد نایاب المسمیٰ

بالقطوف الدانیہ

۱۳۲۱ھ

فی

تحقیق الجماعۃ الثانیہ

کہ قبل ازیں چند بار طبع شدہ بود اما بکثرت اغلاط بوجہ قلت اہتمام اہل مطابع فہم مطالب
دشوار بود حسب فرمایش مولوی محمد یحییٰ صاحب گنگوہ ضلع سہارنپور

در مطبع بلالی سٹیم پریس ساڈہورہ (انبالہ) باہتمام منشی محمد بلال کرم بخش طبع شد

بسم الله الرحمن الرحیم

الحمد لله رب العالمین والصلوٰة والسلام علی سیدنا محمد سید الانبیاء والمرسلین وعلی آله وصحبه اجمعین اللهم ارنی
الحق حقا وارزقنی اتباعه وارنی الباطل باطلا وارزقنی اجتنابه بدانکه در مسئله تکرار جماعة بدون اذان
واقامة در مسجد محله علماء اختلاف دارند وروایات مختلفه در کتب فقه درین باب یافته میشود بعد تامل صادق
چنان معلوم میشود که در اصل کراهت کسی را خلاف نیست وآنچه اختلاف است در تحریم وتنزیه است
چنانچه در ضمن این تحریر واضح گردد وانهم از کتب ظاهر است که در زمان سلف تکرار جماعة نبود پس اگر
اتفاقا کسی از جماعة میماند در حق آنکس آنانکه بمآل ومفسدهٔ تکرار نظر فرمودند فتوی بکراهة تحریم تکرار
دادند وکسیکه برانجام نظر نفرموده واتفاق وشذوذ حال را مد نظر داشت لاباس گفت اگرچه بتحریم فتوی
نداد مگر تنزیه تاهم مسلم داشت اما این طمطراق تکرار که در زمان ماست که بسا اوقات جماعة ثانیه اکثر از
جماعة اولی میباشد کما لا یخفی پس هرگز این فتنه در آن وقت نبود لاریب اگر این فساد در آن مقتدایان
مشاهده میکردند ایشان هم حکم تحریم این تکرار میفرمودند گو در آن زمان خود تحریم نفرمودند وبسا افعال
واوضاع است که باختلاف حال وزمان مختلف میگردد واز جواز بکراهة مبدل میشود نمی بینی که در زمان

خیریت نشان جناب صدر الانبیاء صلوٰۃ اللہ تعالیٰ علیہ وسلامہ زنان را حکم جواز حضور جمعہ وجماعات بود
زان بعد صحابہ ودیگر علماء در زمان خود بسبب فساد زمان منع فرمودند عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا فرمود
کہ اگر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم حال نساء زمان مشاہدہ فرمودندی بیشک ایشان را از خروج
منع میفرمودند وازین قسم بسیار وقائع از کتب اگر تتبع کردہ شود معلوم شوند کہ در اوائل حکمی داشتند
ودر آخر زمان بسبب فساد وفتنہ حکمی دیگر گرفت واین نہ از قسم نسخ وتبدیل است چرا کہ بعد صاحب
شرع علیہ الوف التحیات والتسلیمات نسخ غیر ممکن است بلکہ از قسم رفع حکم بانتفاء شرائط واسباب
است چنانکہ در کتب اصول فقہ مبسوط است الحاصل در کتب فقہ درباب تکرار موصوف روایات کراہتہ
تحریم ہم موجود است وروایات کراہتہ تنزیہ نیز مسطور بعض تنزیہ را صحیح گفتہ وبعض تحریم را معتمد داشتہ
پس درین زمان اگر عالمی فتوی بکراہتہ تحریم تکرار دہد بعید نیست ومفسدہ تفریق جماعۃ وکسل اہل
زمان تقاضاء آن میکند ورنہ در کراہتہ تنزیہ تردد نیست اگر احتیاطاً تنزل کردہ بہ تنزیہ فتوی
دہند ہیچگونہ محل حرج نیست پس باید شنید کہ ظاہر روایۃ ائمہ حنفیہ کراہتہ تکرار است مطلقاً خواہ باذان
واقامت بود خواہ بغیر آن وصاحب ظہیریہ ہم کراہتہ را گرفتہ ودر بدائع ہم بر کراہتہ اعتماد کردہ وبدلیل
عقلی ونقلی اثبات کراہتہ کرد چنانچہ در رد محتار این روایات منقول است - قال روی عن عبد الرحمن
ابن ابی بکر عن ابیہ رضی اللہ تعالیٰ عنہما ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم خرج من بیتہ لیصلح بین الانصار
فرجع وقد صُلّیَ فی المسجد بجماعۃ فدخل رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فی منزل بعض اہلہ فجمع اہلہ فصلّی
بہم جماعۃً ولو لم یکرہ تکرار الجماعۃ فی المسجد لصلّی فیہ وروی عن انس بن مالک رضی اللہ تعالیٰ عنہ ان
اصحاب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کانوا اذا فاتتہم الجماعۃ فی المسجد صلّوا فرادیٰ ولان التکرار یودّی

الی تقلیل الجماعة لان الناس اذا علموا انہم تفوتہم الجماعة یتعجلون فتکثر والا تاخروا بد ابع وحینئذ فلو دخل
جماعة المسجد بعد ما صلی اہلہ فیہ فانہم یصلون وحدانا وہو ظاہر الروایة ظہیریہ انتہی پس ازین روایات
صاف معلوم شد کہ ظاہر روایة علماء ثلثہ رحمہم اللہ تعالی کراہة تکرار است وکراہة چون مطلق بود تحریم
مراد باشد۔ قال فی رد المحتار اعلم ان المکروہ اذا اطلق فی کلامہم فالمراد منہ التحریم الا ان ینص علی
التنزیہ فقد قال المص فی المصفی لفظ الکراہة عند الاطلاق ہو التحریم قال ابو یوسف رحمة اللہ علیہ قلت
لابی حنیفة اذا قلت فی شئ اکرہہ فما رایک فیہ قال التحریم انتہی وچون نظر بر دلیل کردہ شود ہم کراہة تحریم
مقتضائے اوست چرا کہ تقلیل وتفریق جماعة مکروہ تحریمی است وانچہ موذی بوی است در حکم او باشد
لان للوسائل حکم المقاصد قال فی الہدایة لان الاصل ان سبب الحرام حرام انتہی قال الطحطاوی
صلوة الظہر یستلزم تفویت الجمعة وتفویتہا حرام فما ادی الی الحرام حرام انتہی۔ البتہ کراہة کلی مشککات است
کہ شدة وخفة او قدر مفسدہ میباشد پس انچہ در تکرار مع الاذان است در غیر آن نبود فی رد المحتار
ولکن یتفاوت التنزیہ فی الشدة والقرب من التحریمیة بحسب تاکد السنة فان مراتب الاستحباب
متفاوتة کمراتب السنة والواجب والفرض فکذا اضدادہا کما افادہ فی شرح المنیة انتہی لہذا بعض افراد
تکرار قریب تنزیہ میشود چنانکہ تکرار بترک اذان واقامة وعدول محراب خفیہ وزاویہ مسجد وہمین کراہة مراد
از جواز است کسیکہ جائز اجماعا گفت چنانچہ تحقیقش بیاید وباوجود ظاہر روایة بر غیر آن فتوی نمیشاید۔
قال فی در المختار ان ما اتفق علیہ اصحابنا فی الروایات الظاہرة یفتی بہ قطعا انتہی وظاہر روایة آن مسائل
باشند کہ از امام ابو حنیفہ وابو یوسف ومحمد رحمہم اللہ تعالی بنقل مشہور ومعتبر مروی باشد قال فی رد المحتار
وکذا لا تخییر لو کان احدہما ظاہر الروایة وبہ صرح فی کتاب الرضاع من البحر حیث قال الفتوی اذا اختلفت

كان الترجيح لظاهر الرواية وفيه من باب المصرف اذا اختلف التصحيح وجب الفحص عن ظاهر الرواية والرجوع
اليها انتهى و نيز ترك فرمودن رسول الله صلى الله عليه وسلم تكرار جماعة را در مسجد نبوی با آنکه خود فرمود صلوة
في مسجدي هذا خير من الف صلوة فيما سواه الا المسجد الحرام دليل كراهة است چه اختيار مفضول با وجود افضل
از حضرت رسالت صلى الله عليه وسلم بلا وجه نباشد و وجهش بظاهر والغيب عند الله تعالى اهتمام شان جماعة است
تفصيلش اينكه رسول الله صلى الله عليه وسلم در امر جماعة چها اهتمامات و تاكيدات فرمود و براى يك امر جماعة چه قدر
ترغيبات و ترهيبات ارشاد كرد كه قبل از اذان در مسجد حاضر آيد ثوابش اينست و قبل دخول وقت اجرش
چنين و خلف امام و ميامن صفوف و صف اول چنان و باز در شان متخلفين گاهے لفظ نفاق و گاه وعيد
احراق بيوت ارشاد گشت و امثال اينها چنانچه از كتب احاديث توان برآورد و مقصود اصلى همه اين
وعده و وعيد هون اجتماع مسلمين و مسارعة بسوى جماعة اولى و عدم تخلف ازان بود ورنه از شان رحمة
للعالمين مى زيبد كه متخلفين را بوعيد احراق نسوختندى بلكه عذر شان قبول كرده اشارة تكرار جماعة فرمودندى
مگر چون مراد تاكد وجوب حضور جماعة اولى بود قطعًا رگ تكرار تراشيدند و اشارة بكراهة تكرار تخصيص فرمودند و
نظر غائر رسول الله صلى الله عليه وسلم در باب انجام و مآل آنقدر بود كه جز شان نبوت ممكن التصور نيست لهذا
محتملات فساد را هم انسداد ميفرمودند پس درينصورت اگر خود بذات خود تكرار جماعة فرمودندى همانا تشريع
تكرار كردندى و باعث تفريق جماعة خويشتن گرديدندى و عكس مراد اهتمام اجتماع مثمر تفريق شدندى چنا
كه فعل خود را آنحضرت صلى الله عليه وسلم همه تشريع و تسنن ميدانستند نبينى كه بعد دخول مكه محزون شدند
كه امة خود را در حرج انداختم و از دلو كشى چاه زمزم بسبب هجوم مردم برين فعل ابا فرمودند و على هذا القياس بسيار
ازين قسم از كتب حديث بايد ديد و همچنان اصحاب كرام رضوان الله تعالى عليهم اجمعين ترك تكرار جماعة را [illegible]

میداشتند پس چون خود صاحب شرع تکرار جماعة را ترک فرمود و اصحاب کرام را هم همون امتثال بود با وصف
حرص حضرات ایشان بر مثوبات و جماعات و ظاهر روایة علماء حنفیه هم همین باشد بعد ازان کدام حجتة
قوی تر ازین خواهد بود و چون درایة با روایة موافق شود احق بالقبول میگردد و قال شارح المنیة ناقلا
عن ابن الهمام ولا ینبغی ان یعدل عن الدرایة اذا وافقتها روایة انتهی درینصورت اگرچه در تکرار جماعة
ثوابی هم باشد تاهم ترک او اهم و مقدم خواهد بود چرا که فرمود رسول الله صلی الله علیه وسلم ترک ذرة مما نهی
الله عنه افضل من عبادة الثقلین کذا فی الاشباه و ازینجا است که بر جلب نفع در مفسده را مقدم دارند
دفع ۱۲
قال فی الاشباه اذا تعارضت مفسدة و مصلحة قدم دفع المفسدة غالبا لان اعتناء الشرع بالمنهیات
اشد من اعتنائه بالمامورات انتهی قال فی فتح القدیر ترک المکروه مقدم علی فعل السنة انتهی و آنچه حدیث
ترمذی باعث اشتباه جواز تکرار میشود آن اینکه جاء رجل وقد صلی رسول الله صلی الله علیه وسلم فقال ایکم
یتجر علی هذا فقام رجل وصلی معه رواه الترمذی و بهمین معنی ابوداود هم در سنن خود روایة کرد پس فی الحقیقة
باین حدیث استدلال بر جواز درست نمی آید چه ازین حدیث جواز صلوة متنفل خلف مفترض ثابت شد
و این تکرار جماعة نیست بلکه متنازع فیه تکرار جماعة مفترض خلف مفترض است و آنچه ظاهر روایة حکم بکراهة
او کرده و از فعل فخر عالم ترک او مستدل شد و تعامل صحابه بر ترک آن شاهد است همین اقتداء مفترض
خلف مفترض است نه مطلق تکرار ورنه صلوة تراویح بجماعة بعد جماعة عشاء را هم محتمل که متمسک جواز تکرار
گردانند و اقتداء متنفل خلف مفترض بالاتفاق جائز است قال فی البحر اما اذا ادی الامام الفرض والقوم
النفل فلا کراهة لقوله علیه السلام لرجلین اذا صلیتما فی رحالکما ثم اتیتما صلوة قوم فصلیا معهم واجعلا
صلوتکما معهم سبحة انتهی قال الطحطاوی و قوله متنفل بمفترض اشارة الی انه لا یکره جماعة النفل اذا

ادی الامام الفرض والمقتدی النفل انتهی و اگر تکرار متنازع فیه را قیاس برین قضیه میکنند پس باید دانست
که این حدیث قضیه شخصیه واقع شده اصل در محاورات کلامیه و نصوص مدلول مطابقی میباشد پس آنچه
ازین حدیث مستفاد شد تصدق و تجارت کسی است بران رجل مرحوم خاسر و متخلف ولیس غیره من المتخلف
وآنچه از شخصیات حکم کلی گیرند بقیاس میباشد و قیاس آنجا صحیح بود که نص مانع از تعدیه حکم در آنجا
نبود و اینجا که نصوص احراق بیوت متخلفین و نفاق آنان و علة تفریق و تقلیل جماعة وکسل مسلمین
مانع از قیاس موجود اند قیاس نتوان کرد دیگر در مثل همین مرحوم متخلف چرا که حکم خلاف قیاس مقصور
بر مورد خود میماند پس همه قیود این نص مرعی و معتبر خواهند بود یعنی اگر متخلفی از کاهلی نمانده باشد و در گوشه
مسجد بلا طلب احدی تنها نماز شروع کرده باشد و کسی متنفل پس او شود البته این تکرار جائز بلا کراهة
مطلقة خواهد بود و الا فلا فلیتدبر و آنچه بخاری در سنن خود در ترجمة الباب تعلیقا روایة کرده جاء
انس بن مالک رضی الله عنه الی مسجد قد صلی فیه فاذن واقام وصلی جماعة انتهی جای تردد نیست
چه این فعل انس رضی الله عنه محمول بر مسجد طریق یا مثل آن خواهد بود چونکه تکرار با اذان واقامة بالاتفاق
مکروه تحریمی است در مسجد محله مجوزین را این اثر نافع نیست و درین صورت این فعل انس رضی الله تعالی
عنه معارض قول ایشان که سابقا گذشت نخواهد شد فلیتامل الحاصل چون روایة غیر مشهوره
بتوافق آثار و اخبار مرجح گردد ظاهر روایة بسبب توافق آنها بطریق اولی راجح خواهد بود و هم ابن
نجیم صاحب بحر در بحر الرائق از سراج وهاج روایة کرده وان دخل مسجدا لیصلی فیه فانه لا یؤذن
ولا یقیم وان اذن فی مسجد جماعة وصلوا یکره لغیرهم ان یؤذنوا ویعیدوا الجماعة ولکن یصلون وحدانا
انتهی و نقل این روایة در محل استدلال و عدم تعاقب بران دلیل کراهة جماعت واختیار وحدة سابق

از صاحب بحر و در کنز العباد گفته فی فوائد الجامع الصغیر اذا دخل الرجل مسجدا قد صلی فیه بجماعة وهو مسجد قوم
معروف فانه یصلی فیه وحده بغیر اذانٍ واقامةٍ وان صلی وحده باذان واقامة یکره انتهی وهم در رد محتار گفت
بقی ما اذا تعددت الجماعات فی المسجد وسبقت جماعة الشافعیة مع حضوره نقل الطحطاوی عن رسالة لابن
نجیم ان الافضل الاقتداء بالشافعیة بل یکره التاخیر لان تکرار الجماعة فی مسجد واحد مکروه عندنا علی المعتمد الا
اذا کانت الجماعة الاولی غیر اهل ذلک المسجد او ادیت علی وجه مکروه انتهی وطحطاوی این روایت در باب
امامة نقل میکند ومعلوم است که هر جا که تعدد جماعات مذاهب است بتغیر هیئة اولی باختلاف مکان وبلا
اذان است وکراهة را عند الاطلاق شنیده که تحریم است درینجا بیان روایت شرح منیه ضرور است
قال اما لو کان له امامٌ ومؤذن فیکره تکرار الجماعة باذان واقامة عندنا وعن ابی حنیفة رح لو کان الجماعة
الثانیة اکثر من ثلثة یکره التکرار والا فلا وعن ابی یوسف رح اذا لم یکن علی هیئة الاولی لا یکره والا فیکره وهو الصحیح
وبالعدول عن المحراب تختلف الهیئة کذا فی البزازیة انتهی رد محتار بعد این روایت افزوده وفی التاتارخانیة
عن الولوالجیة وبه ناخذ انتهی پس اولا باید دانست که هیئة جماعة اولی سه چیز است یکی اذان
دوم اقامة سوم محراب که مقام امام است اما دخل اذان واقامة در هیئة جماعة پس در هدایه گوید لو صلی
منفردا فی هیئة اذّن واقام لیکون الاداء علی هیئة الجماعة انتهی ولیکن محراب پس آن از شرح منیه معلوم
میشود قال وبالعدول عن المحراب تختلف الهیئة کذا فی البزازیة انتهی واین هر سه امر در جماعة اولی موجود اند
پس بر رفع یکی ازینها عدم هیئة اولی خواهد گشت اگرچه نفس هیئة جماعة باقی ماند چنانچه لفظ تختلف بهمین
اشاره میکند وچونکه اذان واقامة را در هیئة مدخل ظاهر است شارح منیه را حاجت اثبات اختلاف
هیئة بترک آنها نیفتاد مگر محراب از آنکه بظاهر دخل در هیئة جماعة نداشت چراکه مسجد جمله یک موضع باشد محل ودن

محل خصوصیت ندارد و معہذا خصوصیت محراب وقت کثرت جماعة است تا مقام امام وسط صف بود و سنیت
او بہمین وجه است ورنه در ترک او حرج نیست بخلاف اذان واقامة لہذا شارح بینه از بزازیه سند آورد
ازینجا احتمال میشود که بسبب خفاء این امر که اختلاف مکان را دخل در تغییر ہیئة است یا نه شاید کسی منکر
این امر شده باشد لہذا رد محتار از تاتارخانیه آورد و به تاخذاے باختلاف الہیئة بالعدول عن المحراب
و قرینه او ست که رد محتار در باب اذان گفت نعم قد علمت ان الصحیح انه لایکره تکرار الجماعة اذا لم یکن علی الہیئة
الاولی بالفظ صحیح لفظ ماخوذ نگفت حالانکه به تاخذ از ہو الصحیح اکد است و در چنین محل سند بقوی اقدم است
مگر آنکه صریح معلوم شود که ضمیر به تاخذ سوے اختلاف ہیئة نیست بلکه بسوے عدم کراہة است آنگاه سبیل
او سبیل ہو الصحیح خواہد بود چنانچه بیاید الغرض چون مدخل ہر سه امر در ہیئة جماعة اولی دریافت اگر ہر سه
امر مرتفع شوند قطعاً ہیئة اولی نیست واگر دو امر مرتفع شوند ہر کدام دو باشند یا اذان واقامة یا اذان
و محراب یا اقامة و محراب تاہم ہیئة مرتفع خواہد شد لان للاکثر حکم الکل واگر یک امر مرتفع شود ہر کدام یک
باشد نیز ارتفاع ہیئة اولی خواہد شد چراکه ارتفاع مجموع برفع یک جزء ہم میگردد و بہمین ناظر است ظاہر
عبارت بزازیه منقوله شرح بینه که فقط باختلاف محراب حکم باختلاف ہیئة اولی کرد و بہمین است که
در حرمین شریفین بر ترک اذان و مکان اکتفا کردند و ترک اقامت را ضرورت ندانستند و ہم باید دانست
که عدول از محراب از دو امر سابق خود که ترک اذان واقامة است اولی حال دارد چراکه سنیة قیام
امام در محراب لغیر است که توسط امام است قال فی رد المحتار السنة ان یقوم الامام فی المحراب
والظاہر ان ذلک عند کثرة الجماعة لئلا یلزم قیامه فی غیر الوسط ولو لم یلزم ذلک لایکره انتہی پس
معلوم شد که ترک محراب مکروه تنزیہی است وقت کثرت جماعة ورنه جائز و چون بترک اولی اختلاف

هیئة میشود چنانکه بزازیه گوید بترک اعلی بطریق اولی خواهد شد چراکه آن دو باقی از خواص جماعة اند خصوصًا اقامة و درین وقت اگر تکرار جماعة باذان و اقامة و قیام امام در محراب کنند کراهة اشد خواهد بود و بدون اذان فقط کم ازان و بدون اذان و اقامة فقط در محراب کم ازان و بدون هر سه کمتر ازان چراکه در ظاهر روایة در اطلاق کراهة هیچ شق را مستثنی نکرده بهر حال افراد را اختیار کرد گو فیما بین خود در کراهة متفاوت باشند و صاحب بحر در رسالهٔ خود با وصف تبدل هیئة اولی که از عادت مکررین جماعة و تعارف شان معلوم است که بلا تکرار اذان میکنند حکم کراهة تکرار جماعة کرد و همون را معتمد داشت و در بحر الرائق هم از سراج تصریح بوحدة میکنند پس واضح شد که تبدل هیأت ثانی رافع کراهة مطلقة نیست البته تغلیظ تحریم رفع میگردد و بالا گذشت که افراد کراهة تحریمیه در تغلیظ و تخفیف متفاوت میباشد پس انچه کسان قرار داده اند که جماعة مکرره اگر با قامة باشد مکروه و اگر بار تفاع هر سه امور بود جائز بلا کراهة مطلقه در محل خود نیست چراکه چون اختلاف هیئة در هر دو موجود است فرق مکابرهٔ محض خواهد بود و علی هذا القیاس در دیگر شقوق بلکه کراهة در همه موجود است اگرچه کراهة یکی افحش از دیگر باشد و بعد این تمهیدات معنی روایة شرح بینه مذکوره باید دریافت که چون اول شارح بینه گفت یکره تکرار الجماعة عندنا پس صاف اقرار بلفظ عندنا از علماء ثلثة حنفیه نموده کراهة تحریمیه ثابت کرد چراکه تحریم تکرار باذان و اقامة متفق علیها است و عند الاطلاق همون تحریم مراد باشد چون از ظاهر روایة کراهة تکرار در همه شقوق از ظهیریه معلوم شد لهذا مفهوم مخالف اذان و اقامة مضر نیست چراکه آنچه شارح بینه روایة کرد همون ظاهر روایة علماء ثلثة است کما لا یخفی و بتقیید شارح بینه ظاهر روایة مقید نخواهد شد زیراکه اولا مفهوم اکثری است نه کلی و معهذا مفهوم در وقت مخالفة منطوق روایة دیگر هرگز معتبر نیست و صاحب ظهیریه بتصریح اختیار وحدت از ظاهر روایة آورده

غایة آنکه شارح منیه از بعض شقوق سکوت کرد پس شارح منیه بعد اثبات کراهة تحریم تکرار روایتی دیگر از
ابویوسف رح نقل کرد که رفع کراهة تحریم از و مستفاد شده در صورت اختلاف هیئة اولی فقوله لا یکره ای تحریما
حاصل این شد که از ابویوسف رح در روایتی منقول است که بسبب اختلاف هیئة کراهة تحریمیه نمی ماند نه آنکه
کراهة مطلقا مرتفع شود اگرچه در بعض صور اختلاف کراهة اخف باشد از بعض دیگر چنانکه بترک هر سه امور
و بیانش بالا گذشت ورنه لازم آید که اگر اختلاف هیئة اولی فقط بترک محراب گردد و اذان و اقامة بحال خود
ماند تاهم کراهة نبود چرا که هیئة اولی نیست بسبب عدول محراب چنانچه از بزازیه معلوم شد و این ظاهر
البطلان است پس شارح منیه گفت که صحیح همین است که تغلیظ کراهة در اختلاف هیئة مخفف میشود چنانکه
ظاهر روایة است که علی الاطلاق کراهة تحریم تکرار از و مستفاد و متبادر است لان المکروه اذا اطلق
فی کلامهم فالمراد منه التحریم الا ان ینص علی التنزیه انتهی من رد المحتار پس تامل در کار است که ظاهر
روایة و این روایة ابویوسف رح را در اصل کراهة اختلاف نیست و موید اینست که صاحب بحر همین روایة
ابویوسف رح را بلفظ لا باس نقل کرده قال فی البحر و فی المجتبی یکره تکرارها فی مسجد باذان و اقامة و عن ابی
یوسف رح انما یکره تکرارها بقوم کثیر اما اذا صلی واحد بواحد او اثنین فلا باس به مطلقا اذا صلی فی غیر مقام الامام
و عن محمد رح انما یکره تکرارها علی سبیل التداعی اما اذا کان خفیة فی زاویة المسجد فلا باس به انتهی چرا که
لفظ لا باس کراهة تنزیه را اقتضا میکند قال فی رد المحتار عن النهایة لفظ لا باس دلیل علی ان المستحب
غیره لان الباس الشدة انتهی و ترک مستحب اولی جائیکه دلیل کراهة موجود باشد مکروه تنزیهی میشود
و ما نحن فیه از همین قسم است کما لا یخفی و اگر قید مفهوم اذان و اقامة در روایة شرح منیه معتبر باشد چنانچه بعض
گویند معنی این روایة این شد که تکرار با اذان و اقامة مکروه و بدون آنها غیر مکروه و دانسته که ترک اذان و

اقامۃ تغییر ہیئۃ اولی میگردد لہذا معنی او بعینہ این گذشت کہ بلا تغییر ہیئۃ مکروہ و بے تغییر ہیئۃ غیر مکروہ پس
میگوئیم کہ نقل این روایۃ ابی یوسف رح لغو محض شد واصلا فیما بین ظاہر روایۃ مذیلہ بلفظ عندنا و این
روایۃ معبرہ بعن ابی یوسف رح مقابلہ نماند وابو یوسف رح درین روایۃ خود ہرگز خلاف ظاہر روایۃ خود نمیگفتند
پس نقلش بچہ معنی و مراد ضرورت افتاد واگر از قولہ ان لم یکن علی ہیئۃ الاولی عدم ہر سہ امور مراد
دارند ودر روایۃ بزازیہ باقول او بالعدول عن المحراب قید مع ترک الاذان والاقامۃ افزایند اگرچہ
ظاہر عبارت بزازیہ ازان ابا دارد مگر تاہم لفظ لا باس بجز کراہۃ تنزیہ را مقرر میسازد حاصل آنکہ
درین روایۃ ابی یوسف رح مراد عدم کراہۃ تحریم است نہ عدم کراہۃ تنزیہ فافہم ونیز تحت قولہ علیہ السلام
لا یصلی بعد صلوٰۃ مثلہا عینی در شرح کنز وصاحب مستخلص در شرح آن وصاحب کفایہ وعنایہ در حاشیہ
ہدایہ روایۃ میکنند ومن مشایخنا من قال المراد بہ الزجر عن تکرار الجماعات فی المساجد وہو حسن انتہی
ودر فتح القدیر گفتہ او محمول علی تکرار الجماعۃ علی الہیئۃ الاولی انتہی ودر رد المحتار تحت ہمین خبر گفتہ
قال فخر الاسلام لو حمل علی تکرار الجماعۃ فی مسجد لہ اہل لکان صحیحا نہر وما ذکرہ عن فخر الاسلام نقلہ فی البحر
ایضا عن شرح الجامع الصغیر لقاضی خان ثم قال فی البحر فالحاصل ان تکرار الصلوٰۃ ان کان مع الجماعۃ
فی المسجد علی الہیئۃ الاولی فمکروہ انتہی وازین روایات ہم کراہۃ تحریم تکرار جماعۃ مستفاد شد چراکہ لفظ لا یصلی
کہ نفی بمعنی نہی ہست زجر وتحریم را میخواہد پس اکثر علما آن را بر اطلاق داشتہ اند مثل تعمیم ظاہر روایۃ
ومماثلۃ در نفس جماعۃ گرفتہ اند چراکہ مماثلۃ در ہمہ اوصاف محال است مگر صاحب فتح وبحر قید ہیئۃ اولی
افزودہ اند وبیانش در تقریر روایۃ شرح مینہ گذشت کہ مراد عدم کراہۃ تحریم است اگر مفہوم قید گیرند ورنہ
کلام صاحب بحر درین روایۃ بحر ودر روایۃ رسالہ خود کہ طحطاوی ازان نقل میکند ودر روایۃ سراج منقولہ مسلمہ خود

در بحر متعارض فوائد بود و ہو مستبعد کما لا یخفی و ہم نکیر علما بر تکرار جماعۃ حرمین شریفین با وجود تبدل
ہیئۃ حجۃ کراہۃ است چرا کہ گو تکرار شان بسبب تبدل ہیئۃ حسب این روایات مقیدہ از درجہ تحریم برآمد
مگر تاہم کراہۃ مخففہ را معمول بہا کردن لایق نیست چرا کہ تفریق جماعۃ و کسل در آن ہم موجود است و در
رد محتار بعد نقل نمودن آثار کہ از بدائع بالا نقل شد منقول است ولان فی الاطلاق ہکذا تقلیل الجماعۃ
معنی فانہم لا یجتمعون اذا علموا انہم لا تفوتہم الجماعۃ واما مسجد الشارع فالناس فیہ سواء لا اختصاص لہ
بفریق دون فریق ومثلہ فی البدائع وغیرہا ومقتضی ہذا الاستدلال کراہۃ التکرار فی مسجد المحلۃ ولو بدون
اذان ویؤیدہ ما فی الظہیریۃ من ظاہر الروایۃ وہذا مخالف لحکایۃ الاجماع المارۃ وعن ہذا ذکر العلامۃ
السندی تلمیذ المحقق ابن الہمام فی رسالۃ ان ما یفعلہ اہل الحرمین من الصلوٰۃ بائمۃ متعددۃ وجماعات
مترتبۃ مکروہ اتفاقا ونقل عن بعض مشایخنا انکار ذلک صریحا حین حضر الموسم منہم الشریف الغزنوی
وذکر انہ افتی بعض المالکیۃ بعدم جواز ذلک علی مذہب العلماء الاربعۃ ونقل انکار ذلک عن جماعۃ
من الحنفیۃ والشافعیۃ والمالکیۃ واقرہ الرملی فی حاشیۃ البحر انتہی وبالجملہ ازین روایات واضح شد
کہ باوصف اختلاف ہیئۃ اولی کراہۃ باقی میماند گو نزد بعض تنزیہیہ باشد وہم در کنز العباد میگوید وفی الکافی
لا یجوز تکرار الجماعۃ عندنا وفی الجامع الصغیر رجل دخل مسجدا قد صلی اہلہ فیہ فانہ یصلی بغیر اذان واقامۃ
لان فی تکرار الجماعۃ تقلیلہا بان کل واحد لا یخاف فوت الجماعۃ فیکون مکروہا انتہی در ینجا بعض کسان از
روایۃ طحطاوی در تشویش مے اندازد و آن قول او است فلا کراہۃ مطلقا لہذا بیانش ضرورت افتاد
قال الطحطاوی فی باب الاذان عند قولہ بل یکرہ فعلہما ظاہرہ کالبحر انہا تحریمیۃ انتہی ثم قال فی باب
الامامۃ تحت قولہ فی مسجد محلۃ ای جارۃ والذی فی المجتبی اطلاق ہو اوجہ لما یلزم من الاذان التخلیط

والتلبيس فربما يظن الخطاء في الاذان الاول اما اذا كررت بغير اذان فلا كراهة مطلقاً وعليه المسلمون انتهى

پس اولاً بشنوید که ظاهر عبارت طحطاوی آنست که فارق در کراهة تکرار و عدم آن وجود اذان است و عدم آن وبس ولهذا اقامة و عدول محراب را ذکر نکرده و آنچه او دلیل کراهة آورده البته در اذان است وبس و از بیان دلیل واحد عدم اولویت دیگر لازم نیست کما لا یخفی و اقتضاء این دلیل تحریم است و معهذا افشاء معصیت و اظهار تقصیر و کسل خود از شمول جماعة اولی در صورت اذان بدرجهٔ کمال است لهذا طحطاوی گفت که صاحب در مختار قید محلی افزاید و از مجتبی که عبارتش از بحر سابقاً نقل شده اندرین مساله اطلاق مساجد مفهوم میشود و همین او جه معلوم میشود پس در صورت تکرار جماعة باذان چنانچه تحریم کراهة در مسجد محله است در دیگر مساجد هم شاید و اما اذا کررت بلا اذان فلا کراهة اے تحریماً مطلقاً اے في جميع المساجد از انجا که لفظ مطلقاً در جنب فلا کراهة افتاد توهم شد که مراد عدم کراهة مطلقه است یعنی نه تحریم و نه تنزیه و چنین نیست بلکه مطلقاً همون اطلاق ست که در صدر روایة گوید والذی

في المجتبى الاطلاق ثم قال وعليه المسلمون اي من بعد القرون الثلثة والسلف وکراهة تنزیه از قوله وعليه المسلمون هم توان فهمید چرا که همه مسلمین از خاص تا عام اتفاق دارند که جماعة ثانی اولی نیست و عدم اولویة همان کراهة تنزیه باشد حالانکه دلیل کراهة موجود بود و غایة آنکه کراهة جنس مشکک است و تحت او دو نوع مندرج‌اند یکے کراهة تنزیه که جنس او کراهة و فصل او سنیة الترک و بعض افراد او قریب تحریم و بعضے کم از ان و اساءة که اخص از کراهة تنزیه است و اینهم درین کراهة مندرج است دویم کراهة تحریم و فصل او وجوب الترک و اینهم حسب قلت و کثرت مفاسد درجات دارد و توانند که سه نوع قرار داده شوند و ثالث متوسط اساءة باشد درینصورت فصل اساءة

سنیۃ الترک و فصل تنزیہ استحباب الترک خواہد بود پس طحطاوی آنچہ نفی کراہت کرد ہمون نوع کراہت تحریم است کہ در باب اذان اعتراف آن کردہ نہ مطلق کراہت درینصورۃ ہیچ خلافی نیست و چگونہ باشد کہ خود طحطاوی در باب امامۃ از ابن نجیم نقل میکند بل یکرہ التاخیر لان تکرار الجماعۃ فی مسجد واحد مکروہ عندنا علی المعتمد چنانچہ گذشت واین روایۃ را مسلم داشتہ سندی آرد و پیدا است کہ جماعۃ حنفیہ بعد شوافع بلا اذان ست واگر چنان نباشد کہ بایان تقریر کردیم طحطاوی در کلام خود متعارض خواہد بود ولیکن کذلک بلکہ ناظرین بسبب قلۃ تدبر در تعارض افتادہ اند و نیز در ردمحتار می آرد ما قالہ الحلوانی مبنی علی ما کان فی زمن السلف من صلوۃ الجماعۃ مرۃ واحدۃ و عدم تکرارہا کما ہو فی زمنہ صلی اللہ علیہ وسلم و زمن الخلفاء بعدہ وقد علمت ان تکرارہا مکروہ فی ظاہر الروایۃ الا فی روایۃ عن الامام وروایۃ عن ابی یوسف کما قدمناہ وسیاتی قریبا ان الراجح عند اہل المذہب وجوب الجماعۃ وانہ یاثم بتفویتہا اتفاقا وحینئذ یجب السعی بالقدم لا لاجل الاداء فی اول الوقت او فی المسجد بل لاجل اقامۃ الجماعۃ والا لزم فوتہا اصلا او تکرارہا فی مسجد واحد ان وجد جماعۃ اخری وکل منہما مکروہ انتہی درین روایۃ بنظر ما تقدم پیدا است کہ تکرار محکوم الکراہت بلا اذان ست واینہم محقق شد کہ در زمان صحابہ کرام و سلف عظام تکرار جماعۃ نبود چنانچہ خود ردمحتار از شرح جامع صغیر نقل کرد ان تکرار الجماعۃ بدعۃ انتہی و علماء ثلثہ حنفیہ قائل کراہت اند جز یک روایۃ امام و یک روایۃ ابی یوسف کہ مفادش کراہت تحریم نیست بلکہ تنزیہ و ہمچنان روایتی از امام محمد چنانچہ از بحر نقلش در سابق کردہ شد و چنین روایات شاذہ قادح مذہب نیستند لہذا قول طحطاوی و علیہ المسلمون را بقید بعد القرون الثلثۃ والسلف مقید کردہ ایم وآنچہ در ردمحتار از خزائن نقل کرد قولہ یکرہ تکرار الجماعۃ

فی مسجد المحلة باذان واقامة الا اذا صلی بهما اولا غیر اهله او اهله لکن بمخافتة الاذان ولو کرر اهله بدونهما او کان مسجد طریق

جاز اجماعا ونحوه فی الدرر قال فی المنبع والتقیید بالمسجد المختص احتراز من الشارع وبالاذان الثانی احتراز

عما اذا صلی فی مسجد المحلة جماعة بغیر اذان حیث یباح اجماعا انتهی ونیز عبارة شرح مجمع که در عالمگیریه هم منقول است حیث

قال وقید باذان ثان لانهم ان صلوا بلا اذان حیث یباح اتفاقا انتهی پس جای خدشه نیست چرا که قوله یکره تکرار الجماعة باذان

واقامة ظاهر است که کراهة تحریم مراد است چنانچه بالای همین قول رد محتار گفت یکره ای تحریما لقول الکافی لا یجوز والمجمع لا یباح

وشرح الجامع الصغیر انه بدعة انتهی پس انچه گفت بعد اذان محلة لو کرر بدونهما جاز اجماعا پس رفع وصف لفی ان واقامة نفی همون نوع

تحریم کرده نفی نوع دیگر که تنزیه است ولفظ جواز منافی کراهة نیست چرا که بسا است که از جواز کراهة دون

تحریمیه مراد دارند قال فی رد المحتار وقد یقال اطلق الجائز واراد به ما یعم المکروه ففی الحلیة عن

اصول ابن الحاجب انه قد یطلق ویراد به ما لا یمتنع شرعا وهو یشمل المباح والمکروه والمندوب

والواجب لکن الظاهر ان المراد بالمکروه تنزیها لان المکروه تحریما ممتنع شرعا منعا لازما انتهی غرض

انچه کم از کراهة تحریم است بر آن گاه لفظ جائز اطلاق کنند پس از لفظ جائز اجماعا در نحو این همین کراهة

دون التحریم مراد است وسابق اشاره رفت که افراد کراهة متفاوت اند وبتغیر هیئة تخفیف کراهة

میشود فلا منافاة ورنه لفظ اجماعا را معنی صحیح نخواهد آمد کما هو الظاهر ولهذا صاحب رد محتار بر ظاهر

این عبارت تعاقب کرده گفت وهذا مخالف لحکایة الاجماع المارة چنانچه بالا نقل کرده شد ومباح

آنکه فعل وترک او یکسانست ودر فعل وترک او ثواب وعقاب نبود وگاه باشد که از مباح مکروه تنزیه

مراد گیرند ودر رد محتار در باب اوقات مکروهه گفت الظاهر انه اراد بالمباح ما لا یمتنع فلا ینافی کراهة

التنزیه انتهی پس انچه در شرح مجمع وغیره گفت یباح اتفاقا منافی کراهة تنزیه نیست ورنه لفظ اتفاقا

را ہیچ معنی نخواہد بود چراکہ اتفاق ایمہ بر کراہتہ دریافتہ وعلی ہذا القیاس در ہر روایۃ کہ این قسم الفاظ باشند باعث حیرۃ نیستند چنانکہ لفظ لا باس ولم یر باسا چراکہ این الفاظ منافی کراہتہ تنزیہ نیند چنانچہ درما سبق تحقیق رفت وانچہ در بعض کتب بجواز اجماعًا بلا کراہتہ گفتہ اند پس معنی آن بلا کراہتہ تحریمیہ است چنانچہ حلبی و طحطاوی ودر رد محتار در شرح قول در مختار گفتند بجوز بلا کراہتہ اے تحریمیۃ اذان صبی الخ وخود معلوم شد کہ لفظ جواز بر مادون تحریم شایع است لہذا از جواز بلا کراہتہ کراہتہ تنزیہ دون تحریم مراد است ومعہذا میگویم کہ معنی عبارۃ بیع اینکہ قولہ وبالاذان الثانی احتراز عما اذا صلی اے اولا فی مسجد المحلۃ جماعۃ بغیر اذان یعنی اول جماعۃ بغیر اذان کردہ باشد حیث یباح التکرار باذان اجماعًا چراکہ این تکرار باذان ثانی نشد بلکہ این اذان خود اذان اول است ودر روایۃ شرح مجمع در قول آن اذا کان المسجد امام معلوم وجماعۃ معلومۃ فصلوا فیہ باذان واقامۃ لا یباح تکرار الجماعۃ باذان واقامۃ ظاہر است کہ ضمیر صلوا راجع بسوے امام معلوم وجماعۃ معلومۃ است پس ازان کہ عبارۃ اوست وقید باذان ثانی لانہم لوصلوا بلا اذان یباح اتفاقًا این ضمیر ان صلوا نیز طرف ہمون امام وجماعۃ معلومۃ ہست پس معنی چنین شد لانہم اے الجماعۃ المعلومۃ ان صلوا اے اولا بلا اذان یباح اتفاقًا چراکہ این اذان اذان اول است نہ ثانی وہمچنان معنی عبارۃ عالمگیریہ است واین ترجمہ این عبارات اولی واظہر است ازان ترجمہ کہ مجوزین میکنند وانتشار ضمایر بلا ضرورۃ بر سر گیرند ودر تعارض روایات مے افتند واین مسئلہ ہمون مسئلہ است کہ در خزاین گفتہ ولو صلی اہلہ بمخافتۃ الاذان الخ تامل واما عبارۃ رد محتار نعم قد علمت ان الصحیح انہ لا یکرہ تکرار الجماعۃ اذا لم یکن علی ہیئۃ الاولی انتہے پس مخالف کراہتہ تکرار

نیست چراکہ صاحب ردمختار باین عبارۃ اشارہ بروایۃ شرح بینہ منقولہ خود میکند و معنی شرح بینہ
دریافت شد و مہمذا مختار صاحب ردمختار ہمونست کہ در ظاہر روایۃ است و دلیل برین مدعا آنکہ
او بعد نقل عبارۃ خزاین و پیش کردن دلائل کراہۃ تکرار بطور نقض بر ظاہر عبارۃ خزاین میگوید
و مقتضی ہذا الاستدلال کراہۃ التکرار ولو بدون اذان ویؤیدہ ما فی الظہیریۃ الخ و این عبارۃ
خود ردمختار است کما لا یخفی و معلوم است کہ روایتی را کہ معلل بیان کنند رجحان او را است نزد
قایل قال فی رد المحتار وکذا لو عللوا احدہما دون الآخر کان التعلیل ترجیحا للمعلل انتہی پس معلوم
شد کہ صاحب ردمختار ہمین روایۃ کراہۃ را اختیار کردہ و نیز از سنن ترمذی استظہار کراہۃ میگردد
حیث قال وقال آخرون من اہل العلم یصلون فرادی وبہ یقول سفیان وابن المبارک والشافعی
یختارون الصلوۃ فرادی البتہ عبارۃ اول وہو قول غیر واحد من اہل العلم من اصحاب النبی
صلی اللہ علیہ وسلم وغیرہم من التابعین قالوا لا باس ان یصلی القوم بجماعۃ قد صلی فیہ وبہ یقول
احمد واسحاق انتہی بظاہر متعارض است با آنچہ انس رضی اللہ عنہ روایۃ کرد کہ کان اصحاب النبی
صلی اللہ علیہ وسلم اذا فاتتہم الجماعۃ یصلون فرادی انتہی مگر فی الواقع تعارض نیست چراکہ ترمذی
بلفظ لا باس روایۃ میکند و لا باس مخالف کراہۃ تنزیہ نیست پس تواند کہ کراہۃ تنزیہ نزد ایشان
ہم متحقق باشد و قولہ یختارون الصلوۃ فرادی اسے تاکدا و اختیار منافی تاکد نیست لہذا لفظ باس
و اختیار در ترمذی متقابل مانند و تقابل امر دیگر است و لا باس بودن امر دیگر پس اگرچہ نزد بعض
ایشان تکرار مکروہ تحریمی نبود مگر تاہم تکرار را ترک میکردند فان ترک ذرۃ مما نہی اللہ تعالی خیر من
عبادۃ الثقلین و حضرات ایشان رضوان اللہ تعالی علیہم اجمعین بالطبع مائل بتحریہ بودند فلا منافاۃ

همانا که ترمذی گفت که احمد واسحاق وغیر واحد من اصحاب النبی صلی الله علیه وسلم والتابعین تکرار را بدرجه
کراهة تنزیهیه داشتند خلاف دیگران که ایشان بتحریم میل نموده اند و در میزان شعرانی گوید ومن ذلک

قول ابی حنیفة ومالک والشافعی ان من دخل مسجدا فوجد الامام قد فرغ من الصلوة کره له ان یستانف فیه
جماعة اخری الا ان یکون المسجد علی ممر الناس انتهی پس شد درخیبة صلوة نوع خود دلیل است واضح بر
کراهة تکرار نزد اهل علم و فهم بشرط تامل والانصاف الحاصل این جمله روایت منقوله ناظر کراهة تکرار جماعة
اند در مسجد محله از بعضی از انها کراهة تحریمیه مستفاد میشود مطلقا واز بعض کراهة تنزیهیه در صورة تغیر هیئة
مگر در اصل کراهة متفق اند وانچه خلاف است در تحریم و تنزیه است پس بعد ازین در اصل کراهة
تردد لایق نیست البته کراهة امر مطلق است در صورتی شدید باشد و در صورتی خفیف وانهم حسب مفاسد
و مقتضای وقت و حال مختلف میشود چنانچه در مبدء رساله اشاره بدان شد و بعد ازین باید دانست
که چون شی واحد باعتباری و جهتی محکوم حکمی شرعی گشت بحکم دیگر ضد این حکم هرگز بروی محمول نمیتواند
شد مگر باعتبار دیگر مثلا ادای صلوة عصر وقت اصفرار بسبب خطاب امر واجب است و باین جهت
محکوم بکراهة هرگز نمیتواند شد چرا که مامور مکروه هرگز نبود که امر حسن را میخواهد نه قبیح را وانچه کراهة
و سببیة بسبب مجاور است که مشابهت کفار است کما لایخفی علی الماهرین و علی هذا القیاس هر جا که بر یک
فعل دو اثر مختلف باشد تامل باید کرد که اگر سبب بدو جه واعتبار نخواهد بود و درین مسئله یا نحن فیه هرگاه
کراهة ثابت شد و حکم کراهة نیست مگر بر تکرار جماعة که نوعیست از جماعة مطلقه که جنس است نه بر جماعة
مطلقه پس برین تکرار بجز کراهة که دامنی حکم ضد کراهة حمل نتواند شد و وجوب و سنیة و استحباب و افضلیة
که اضداد کراهة اند هرگز بروی ثابت نخواهد شد و انچه حکم وجوب جماعة است مختص بجماعة اولی است

کہ نوعی دیگر ست نہ حکم مطلق جماعة جنس وعلی ہذا ہر نوع جنس را حکم دیگر میبود چنانچہ حقیقة وغرض تقابلین میباشند مثلاً جماعة نفل بلا تداعی را حکمیست وبتداعی را حکم دیگر البتہ حکم جماعة مطلقة جنس کہ عود کرت یکے بر دیگر یست در جملہ انواع حاصلست چراکہ نوع از جنس خالی نمیشود اگرچہ این نفع در جنب مفاسد تکرار حکم لاشئی گیرد پس حکم جماعة اولی مسجد محلہ کہ نوعیست وجوب است وتضعیف اجر ووعید ترک وحکم نوع دیگر کہ جماعة مکررہ است کراہتہ در فعل او وثواب در ترک او اگرچہ در بعض افراد قلیل باشد ونفع جماعة مطلقة درین جماعة مکروہ ہم موجود است مگر بسبب اختیار قبح کراہتہ اثرش ہویدا نیست بلکہ غلبہ جانب معصیة را میباشد لہذا میگوییم کہ در جماعة مکررہ متوقع ثواب واجر مضاعف بودن واورا از انفراد افضل دانستن خیلی مستبعد است مثلاً نیم پاؤ آب شیرین خالص اگر بایک تولہ قند ممزوج گردانند اگرچہ شربت لذیذ حسب مراد نمیشود مگر گونہ ذوق خوش توان بخشید واگر یک تولہ ایلوا ہم درو ممتزج شود ہر چند شیرینی قند از وی بدر نہ رفتہ لیکن ہیچ عاقل اورا شیرین نخواہد گفت با آنکہ امتزاج قند دران یقینی میداند وآن شیرینی اورا لاشئی محض خواہد دانست واز آب خالص غیر ممتزج بشئے ہرگز افضل نخواہد گفت ہمچنان درینجا باید فہمید وخود ظاہر است کہ اجر مضاعفہ در سنت ومشروع میباشد نہ در مکروہ ومنہی ودر در مختار تحت مسئلہ جماعة نفل بتداعی وجماعة وتر خارج رمضان بعد اثبات کراہتہ

تنزیہ میگوید بل تحصیل بہذا الاقتداء فضیلة الجماعة ظاہر ما قدمناہ من ان الجماعة فی التطوع لیست

بسنة یفید عدمہ انتہی وایضا فیہ فی باب ادراک الفریضة الظاہر المراد انہ یحصل بذلک المضاعفة

بسبع وعشرین لما لو کان صلی الفریضة مقتدیا لان ہذہ جماعة مشروعة ایضا انتہی پس ازین ہر دو روایة صاف معلوم شد کہ حصول اجر مضاعفہ موقوف بر سنیة ومشروعیة است البتہ اگر اصل

جماعة مشروع بود واز خارج عروض کراهة گردد بوجه مشروعیة اجر خواهد یافت و باعتبار امر خارجی کراهة خواهد بود چنانکه در صلوة خلف فاسق کما هو مصرح فی الکتب و خود از بالا دریافت که ظاهر روایة در ینصورة انفراد را اختیار کرده عبد الوهاب شعرانی از ائمه ثلثه اختیار انفراد روایة کرده و ترمذی هم از بعض ائمه اختیار انفراد نقل کرده و صحابه تعامل انفراد داشتند اگر این جماعة از انفراد افضل بودے هرگز از مقتدایان دین یکسر متروک نشدی بلکه در چنین امر کثیر الوقوع ضروری دین برائے بیان جواز از رسول الله صلی الله علیه وسلم هم بالضرور چیزے منقول شدے چنانکه در دیگر مثل این امور ثابت شده و اینجا خلاف آن تشدیدات و تغلیظ وعید مروی اند و آنچه آنرا اثبات جواز قرار داده اند هرگز ازین بحث نیست چنانچه در ماسبق گفته شد و بشرط تامل و انصاف باید دید که دلایل کراهة اند یا استحباب و افضلیة پس باید که انفراد افضل و فاضل باشد و جماعة مکرره مکروه تحریمًا یا تنزیهًا

کما مر و الله اعلم و علمه اتم و احکم

اینست آنچه که در جمع و توجیه روایات شتی که از نظر این عاجز گذشت ثبت افتاد ازین بعد عرض اینکه درین جزو زمان فاضلے تحریری در باب افضلیة جماعة مکرره از انفراد و عدم کراهة مطلقه آن مرتب فرموده اند بنظر احقر در آمد جوابش اگرچه ازین رساله توان فهمید مگر چونکه آنجناب طرز ترجیح روایات اختیار فرموده اند بانیطور هم آنچه در خاطر این هیچمدان گذشت پیش میکند و مقصود هم نه مقابله آن اعلی مرتبه است علام الغیوب شاهد است مگر چون در بادی النظر این تحریر باعث فتنه عوام است انسدادش برین آورد و از بندیان علماء و از آن فاضل توقع دارم که ملال خاطر پاک شان نگردد اگر خطائے کرده باشم اصلاح

فرمودہ این عاجز را ہدایت فرمایند بالراس والعین قبول خواہد شد واگر صواب بود قبول فرمایند یا رب آنچہ براہ تعصب حرفے قلم ریزہ شدہ باشد ازین صحیفہ محو فرمائے وما توفیقی الا باللہ علیہ توکلت وہو رب العرش العظیم

قال درباب تکرار جماعۃ در مسجد محلہ علما را اختلاف است روایات مختلفہ درین باب در کتب موجود اند وظاہر از روایۃ متن مجمع البحرین کراہۃ تکرار جماعۃ در مسجد محلہ وقتے است کہ باذان واقامۃ ثانی باشد والا مکروہ نیست چنانکہ گفتند ولا تکرارہا فی مسجد محلۃ باذان ثان یعنی اذا کان للمسجد امام معلوم وجماعۃ معلومۃ فصلوا فیہ بجماعۃ باذان واقامۃ لا یباح تکرار الجماعۃ باذان واقامۃ عندنا وقید باذان ثان لانہم ان صلوا بلا اذان یباح اتفاقا وانما لم یذکر الاقامۃ مع الاذان اکتفاء بذکرہ انتہی و روایات متون مقدم اند بر غیر آن انتہی بلفظہ **اقول** سابقا ازین رسالہ واضح شد کہ اختلاف نہ در نفس کراہۃ بلکہ در تحریم وتنزیہ است ومعنی روایۃ شرح مجمع البحرین ہم بیان شد وبعد تسلیم آنکہ اختلاف در کراہۃ وعدم آنست ومعنی روایۃ شرح مجمع عدم کراہۃ مطلقہ در صورت عدم اذان واقامۃ است میگوییم کہ اولاً این قاعدہ کلیہ غیر مسلم است کہ ہر روایۃ متن بر غیر خود مقدم باشد بلکہ این تقدم وقتے است کہ روایۃ متن وشرح مثلا ہر دو غیر مطلق بذیل تصحیح باشند وبا ہم معارض شوند پس در ینصورۃ متن را ترجیح بود واگر روایۃ شرح بذیل تصحیح باشد وروایۃ متن مطلق بود در ینصورۃ روایۃ متن مقدم نیست بلکہ روایۃ شرح مرجح خواہد بود صرح بہ فی رد المحتار قال اذا ذکرت مسئلۃ فی المتون ولم یصرحوا بتصحیحہا بل صرحوا بتصحیح مقابلہا فقد افاد العلامۃ قاسم بترجیح الثانی لانہ تصحیح صریح وما فی المتون تصحیح التزامی والتصحیح الصریح مقدم علی الالتزامی انتہی پس در صورتیکہ ابن نجیم تصریح کردہ باشد بقولہ مکروہ عندنا علی المعتمد چنانکہ چنانکہ بالا منقول این تصحیح التزامی مقابل آن نتواند شد ومرجح کراہۃ خواہد ماند ومعہذا رسالہ کہ درباب

اثبات مسئله خاص نوشته شود هم متن است چه ترجیح متن محض بسبب التزام ماتن است روایة راجح را واین
امر در رساله هم موجود است فلا فرق پس گوییم که روایة متن رساله مذیل بتصحیح راجح خواهد بود بر شرح مجمع
ومتن مجمع وثانیاً آنچه از مجمع ظاهر میشود نه بمنطوق عبارة اوست بلکه بمفهوم مخالف که رفع حکم است عند
رفع الوصف والقید ومفهوم آنگاه میشود که منطوق خلاف او موجود نبود ورنه مفهوم هرگز معتبر نخواهد
بود وقید ووصف بر محملی از محامل مقرره حمل خواهد بود ومحله علم الاصول ودرینجا منطوق ظاهر روایة ودیگر
کتب معلوم شد که کراهة است پس درینجا روایة شرح مجمع باقیمانده نه روایة متن البتة اگر شارح خود ماتن
باشد مضائقه ندارد ودیگر درینصورة رساله متن ابن نجیم مذیل بتصحیح راجح خواهد ماند فلیتامل **قال** وفی الدر
المختار ویکره تکرار الجماعة باذان واقامة فی مسجد محلة انتهی ودر رد المحتار تحت این قول گفته ویکره تحریما
لقول الکافی لا یجوز والمجمع لا یباح وشرح الجامع الصغیر انه بدعة پس این جا عدم جواز ومکروه
تحریمی بودن ثانیه مقید باذان واقامة ثانیه است چنانچه رد المحتار محشی در مختار همین کراهة تحریمی
قرار داده واستدلال قول کافی ومجمع وغیره نقل کرده وقول کافی وغیره اگرچه مطلق باشد لیکن بسبب
اینکه در روایات قاعده حمل مطلق بر مقید معتبر وجاریست همین مقید مراد است انتهی بلفظه **اقول**
کراهة تحریم درصورة اذان واقامة مسلّم فریقین است وغرض از ایراد عبارة در مختار ورد المحتار درینجا
آنست که چون درین روایة در مختار وحاشیه او کراهة تحریم مقید باذان واقامة واقع شد بمفهوم مخالف
او عدم کراهة عند عدم الاذان والاقامة مستفاد شد ورنه مسئله متنازعه درین روایات هرگز مذکور نیست
مگر باید شنید که قاعده مفهوم اینست که حکمیکه در مقید است بعد رفع قید همون حکم مرتفع شود چنانچه بر ماهرین مخفی
نیست پس چون از انتفاء قید اذان واقامة شد عدم کراهة تحریمی خواهد شد نه آنکه دو نوع دیگر کراهة که اساءة

وتنزیہ است ہم مرتفع شوند و این کدام مفہوم است کہ حکمی را کہ ہنوز در منطوق نرسیدہ بود رفع کرد و اگر
گویند کہ شارح درمختار در قول خود بکرہ کراہتہ مطلقہ مراد گرفتہ پس بارتفاع او برفع قید ہمہ انواع کراہتہ مرتفع
شد چراکہ ارتفاع مطلق بدون ارتفاع ہمہ افراد او حاصل نمی آید پس گوییم کہ قید محشی ردالمحتار بقول تحریما بالکل
لغو شد چراکہ او نوع خاص را مشخص کردہ داد و یک نوع از نوع دیگر مباینت دارد پس بارتفاع یک نوع
مرتفع بودن نوع دیگر لازم نیست و اگر فرمایند کہ مقصود با رفع کراہتہ تحریم است نہ تنزیہ پس چشم ما روشن
دل ما شاد مدعا ما ہم ہمین است کہ ترک او اولی و انفراد احسن از تکرار جماعۃ است و ہمین است مرجع کراہتہ
تنزیہ و این محقق خود در آخر ہمین تحریر خود با فضیلۃ جماعۃ ثانیہ مقر شدہ اند چنانچہ بیاید و لہذا در ما سبق
قول شارح را در خزاین جاز اجماعا بجواز مع الکراہتہ التنزیہ توجیہ کردہ ایم تا تہافت اقوال با و عائد نگردد
فلیفہم و آنچہ این محقق مطلق کافی وغیرہ را بر مقید حمل فرمودند باین وجہ کہ روایۃ مطلق بر مقید محمول میشود اما حمل
مطلق بر مقید آنجاست کہ دلیل داعی اطلاق در آنجا نبود ورنہ المطلق یجری علی اطلاقہ محقق است و اینجا
ظاہر روایۃ دلیل اطلاق موجود است و بعد تسلیم دلالۃ این روایات بر رفع کراہتہ تنزیہ بدون اذان و اقامۃ
غیر مسلم ست کما لایخفی بہرحال ازین روایات بترجیح یک طرف اثبات عدم کراہتہ مطلقہ ہم حاصل نمی اید
فلیتدبر **قال** و صاحب طحطاوی تحت ہمین قول درمختار گفتہ و لتصریح عدم کراہتہ بدون اذان کردہ
حیث قال اما اذا کررت بغیر اذان فلا کراہۃ مطلقا و علیہ المسلمون و لفظ علیہ المسلمون دلالۃ دارد بر آنکہ تکرار
جماعۃ بدون اذان ثانی متوارث است و متوارث مکروہ نباشد قال فی ردالمحتار فی باب الاذان والمتوارث
لایکون مکروہا انتہی اذ ما رآہ المسلمون حسنا فہو عند اللہ حسن انتہی بلفظہ **اقول** تقریر کلام طحطاوی
سابقا کردہ ایم کہ از مطلقا مراد اطلاق مساجد است نہ اطلاق کراہتہ و غرض او رفع کراہتہ تحریم است نہ تنزیہ

وبعد تسلیم میگوییم که قول طحطاوی را پیش ظاهر روایة وابن نجیم وغیره اعتباری نخواهد بود وابن خود مشرح است
ورساله ابن نجیم متن پس حسب قاعدهٔ مسلمه بود انصاف باید کرد واما توارث مسلمین پس باید دانست که توارث
بر دو قسم است یکی آنکه بعد قرون ثلثه در قرنی بسبب مصلحتے امری حادث شده بے آنکه بر وجحتی شرعیه باشد وخلف
باتباع سلف خود بدان تعامل کردند وشده شده بدرجه قضایا مسلمات وضروریات رسید که ترک او اشد از ترک
ضروریات پنداشته شود واین تعامل را رواج گویند وهیچگونه حجة نباشد وهرگز قابل التفات نبود اگرچه علمار
هم بلا تردد عمل فرموده باشد دوم آنکه در قرنی بعد قرون ثلثه امری پیش آمد وعلمار را بعد تحقیق حجتی شرعیه
پندارند وهمین مراد است در حدیث ما رآه المسلمون حسنا فهو عند الله حسن چرا که رویة فعل قلبی است
ونسبة او بسوی مسلمین ونسبته بمشتق علیه مشتق منه را میخواهد لهذا رویة بوجه اسلام مراد خواهد بود واز لفظ اسلام
بسبب اطلاق فرد کامل مراد خواهند داست وکمال اسلام نیست مگر در علمار ربانیین پس حاصل حدیث این
شد که هر چیز یکه از امور دین علمار بتامل ورویة قلبی بحجة شرعیه حسن دانند عند الله هم حسن است چه حسن
وقبح شرعی است نزد همه اهل سنة اگرچه نزد بعض عقل آله ادراک است ولهذا ما رآه المسلمون فرمود ما رآه الناس
یا التعامل الناس یا التعامل المسلمون نفرمود وتوارث اجماعی هم آنگاه معتبر میشود که خلاف تعامل صحابه
وقرون ثلثه نباشد وما رآه المسلمون الخ همونهم باشد که از صاحب شرع در وی قولی وفعلی وتقریری ونه از
اصحاب عظام وتابعین ابرار ومجتهدین در وی چیزے بتصریح ثابت نبود ورنه هرگز در ما رآه المسلمون آه
داخل نخواهد بود واکنون استحسان عوام مسلمین چه اجتهاد مجتهدین هم معتبر نخواهد گردید چنانچه شارح بینه گفت
که درایة خلاف روایة گرفتن لایق نیست ودر مختار در باب جمعه گفت اقول کون ذلک متعارفا لا یقتضی
جوازه عند الامام القائل بحرمة الکلام ولو امرا بمعروف او رد سلام استدلالا بما هو ولا عبرة بالعرف الحادث

اذا خالف النص لان التعارف انما یصلح دلیلا علی الحل اذا کان عاما من عند الصحابة والمجتهدین کما صرح
به انتهی وانچه رد محتار گفت المتوارث لا یکون مکروہا ہمین متوارث است نه مطلق توارث مسلمین
وخود حال توارث جماعت ثانیه در سلف صالح از عبارت رد محتار بالا دیدهٔ حاجت اعاده ندارد و در شرح جامع
صغیر صراحةً حکم بدعت بودن تکرار نموده و در ہر قرن علما را بر آن انکار مانده پس صاف روشن شد که
این تعامل از رواج بیش نیست وانچه روایات شاذه از ابو یوسفؒ وغیره خلاف ظاہر مذہب اند داوا لا مفاد
آنہا عدم کراہت تحریم است نه عدم تنزیه چنانچه گذشت ورنه پیش ظاہر مذہب ہرگز قابل اعتبار نخواہند
بود و مورث اجماع نمیتوانند شد و تواند که در زمان خود بسبب عدم فساد لا یامن گفته باشند اکنون آن
حکم قابل تعویل نمانده است پس بسبب فساد اہل زمان چنانچه در صدر رساله اشاره بدان شد الحاصل باین
روایة ترجیح معلوم در اثبات جواز ہنوز کلام است و در ینجا اینہم یاد باید داشت که تعامل قرون ثلثه ہم وقت نسبت
که بلا نکیر در ان قرون بر وعمل در آمد باشد ورنه اگر یک دو کس بر آن عمل کرده باشد یا جماعتی کرده مگر نکیر
دیگران بران وارد شده آن را تعامل گفته نخواہد شد و این قاعده نظایر بسیار دارد و نہایت کار آمدنی
است فاحفظ **قال** و در فتاوے عالمگیریه که در تتبع آن مجمع علما بود نوشته که المسجد اذا کان له امام
معلوم وجماعة معلومة فصلی اہله فیه بالجماعة لا یباح تکرارہا فیه باذان ثان اما اذا صلوا بغیر اذان یباح
اجماعا انتہی اسمع ما فیه و فی رد المحتار ولو کرر اہله ای اہل مسجد محلة بدونہما او کان مسجد طریق جاز اجماعا وبعد از
نقل قول ظہیریه وظاہر الروایة این عبارة نقل نموده عن ابی یوسفؒ انه اذا لم یکن الجماعة علی ہیئة الاولی
لا تکره والا تکره ہو الصحیح و فی العدول عن المحراب تختلف الہیئة کذا فی البزازیه و فی التاتارخانیة
عن الولوالجی وبه نأخذ و در رساله ملا علی قاری رحمه الله ویجوز تکرار الجماعة بلا اذان واقامة ثانیة اتفاقا

وفی بعضها اجماعًا بلا کراہتہ قال فی شرح الدرر ہو الصحیح وقد روی عن ابی یوسف رح لم یر باسًا فی الصلوٰۃ
مرۃ بعد اخری اذا لم یقم الامام فی موضع الامام الاول وہذا ہو الذی علیہ العمل فینبغی ان یکون ہو المعمول
وایضا فی رد المحتار فی باب الاذان نعم قد علمت ان الصحیح انہ لا یکرہ تکرار الجماعۃ اذا لم یکن علی الہیئۃ
الاولی انتہی بلفظہ **اقول** توجیہ وتقریر این ہمہ روایت سابقا کردہ شد وبعد تسلیم آنچہ این فاضل
مراد داشتہ اند میگوییم کہ روایۃ عالمگیریہ روایۃ شرح مجمع است و روایۃ ردالمحتار منقولہ از خزاین ہم
روایۃ شرح تنویر است پس حسب قاعدہ مسلمہ این فاضل متعارض متن ابن نجیم چگونہ تواند شد
وظاہر روایۃ خلاف این روایات است ومعلوم شد کہ خلاف ظاہر روایۃ بلا تصریح صریح مقابل
او فتوی نمیشاید چنانچہ از درمختار ورد المحتار بالا منقول شد وآنچہ ملا علی قاری نقل کرد از بعض کتب
بلا تذییل تصحیح نقل میکند وتمام عبارتش ہکذا وقد کرہ تکرار الجماعۃ عندنا وبہ قال مالک والشافعی فی الاصح
خلافا لاحمد ثم اختلف علماؤنا فکرہہ بعضہم کراہۃ التحریمیۃ ففی الکافی تکرار الجماعۃ لا یجوز وفی شرح
المنظومۃ والمجمع لا یباح وفی شرح الجامع الصغیر بدعۃ وفی بعض الکتب یجوز تکرار الجماعۃ بلا اذان
واقامۃ ثانیۃ اتفاقا وفی بعضہا اجماعا بلا کراہۃ انتہی پس این نقول پیش ظاہر روایۃ ورسالہ ابن
نجیم چگونہ معمول خواہند شد وتامل درکار است کہ عبارۃ علی قاری توجیہ ما را کہ سابقا گذشت چہ قدر
معاون است پیش اہل فہم حاجۃ تقریر نیست قولہ وقد کرہ تکرار الجماعۃ عندنا الی قولہ ثم اختلف علماؤنا
الخ چگونہ شرح میکند فلیتامل وقولہ ہذا ہو الذی علیہ العمل را ہمون توجیہ است کہ در تحقیق توارث گذشت
بعد ازین باید شنید کہ بر تقریر بندہ کہ سابقا در توجیہ این روایات گذشت بر لفظ جاز اجماعا ویباح اتفاقا
در روایات عالمگیریہ وخزاین وغیرہما ہیچ حادثہ نیست اگر حسب رائے مجوزین تکرار اشکالی عظیم پیش

می آید چراکہ در صورتیکہ ظاہر روایۃ علمائے ثلثہ حنفیہ کراہتہ تکرار است پس اجماعاً چہ معنی دارد واگر روایتے
شاذہ از ایشان مروی بود قادح در ظاہر روایۃ واجماع کراہتہ نمیتواند شد واجماع خلف خلاف راسے حسب
مذہب چہ پیش میبرد ومعہذا جمہور علما را شنیدہ کہ ہر روز بر تکرار جماعۃ نکیر شدید داشتہ اند وہمین معنی وارد
قول ردالمحتار وہذا مخالف لحکایۃ الاجماع المارۃ چنانکہ گذشت نہ بینی کہ در ردالمحتار چہ قدر اقوال درباب انکار
منقول است واز علامہ سندی نقل کردہ قولہ مکروہ اتفاقاً چنانکہ سابقاً نقل شد پس معنی اجماع ندانیم
کہ چہ خواہد بود واگر اجماع عامہ مسلمین مراد است پس جوابش از بحث توارث معلوم میشود بہر حال طوریکہ مجوزین
تقریر میفرمایند تسدید لفظ اجماع واتفاق بر ایشان واجبست باقیماند قول شرح وہو الصحیح در روایۃ شرح
منیہ واین عمدہ استدلال مجوزین است پس بیانش مفصلاً گذشت مگر چون این فاضل باین روایۃ
ترجیح جواز دادہ اند باین مسلک ہم بیانش ضرور افتاد ومطلب این روایۃ چنانکہ ایشان میفرمایند تسلیم
کردہ شد تحریرش اینکہ چنانکہ معلوم شد کہ تصحیح متون تصحیح التزامی ضمنی است ہمچنان ظاہر روایۃ ضمنی است
واز ظاہر روایۃ عدول روا نیست مگر چون تصحیح صریح در روایۃ مقابل او باشد چنانچہ ردالمحتار تحقیق آن کرد
لیکن چون در ہر دو جانب تصحیح موجود باشد آنگاہ ترجیح ظاہر روایۃ را باشد پس در صورۃ معلوم است کہ
چنانکہ شارح منیہ در وہو الصحیح را باین روایۃ ضم کردہ اند صاحب بحر لفظ علی المعتمد را جانب ظاہر روایۃ ضم
میکنند وتسلیم طحطاوی ودر ردالمحتار این تصحیح صاحب بحر را در حکم تصحیح این روایۃ کراہتہ است از ایشان
ولفظ بہ ناخذ در تاتارخانیہ اولاہم در خفاست واگر فرض کردہ شود کہ بر عدم کراہتہ افتی بعض المالکیۃ
علی المذاہب الاربع در ردالمحتار بسوئے کراہتہ است ولفظ انکر صریحاً گو از الفاظ فتوی منقول کتب نیست مگر در
معنی افتی بکونہ مکروہا منکرا است ولفظ فتوی بہر لفظ کہ باشد آکد از صحیح واصح میباشد کذا فی ردالمحتار

باقیماند اینکه گویند این فتوی مالکی است نه اهل مذهب حنفی پس بشنوید که مفتی افتی بعض المالکیة نیست
که بعض مالکی ثابت کرد که در هر چهار مذهب فتوی بر کراهته است چراکه مفتی مجتهد میباشد و غیر مجتهد ناقل
فتوی است نه مفتی قال صاحب البحر فی رسالة رفع الغشاء عن وقتی العصر والعشاء قال ابن الهمام
انه لا یفتی الا المجتهد وقد استقر رای الاصولیین ان المفتی هو المجتهد فاما غیر المجتهد ممن یحفظ اقوال المجتهدین
فلیس بمفت فعرف ان ما یکون فی زماننا من فتوی المجتهدین لیس بفتوی بل نقل کلام المفتی انتهی
پس معلوم شد که مفتی فی الحقیقة اهل مذهب اند بعض مالکیه ناقل فتوی اند و صاحب ردالمحتار که ماهر
مذهب حنفیه است برین نقل او لتعاقب و نکیر نکرده قبول داشت لهذا ظاهر شد که در مذهب حنفیه فتوی
بر کراهته ثابت است گو ما یا نزد آن کتاب و عبارة معلوم نباشد آخر بر تصحیح و مفتی به بودن دیگر روایات
که جزم داریم از نقل همین کتب داریم یا آنکه بعض مالکیه بر مذهب خود فتوی داد و اهل مذاهب ثلثه بر
مذاهب خود فتوی داده باشند و نسبت بمالکی بجهته باعث بودن ایشان است برین فتوی و چنانکه این
مفتیان بعد طبقة مجتهدان اند همچنان لفظ هو الصحیح و به ناخذ گویندگان که شارح منیه و لوالجی اند مثل
ایشان بعد طبقه مجتهدان هستند و چون تصحیح طحطاوی در درمختار ما را التسلیم کردنست آنچه خود ایشان تسلیم
سازند ما را بطریق اولی بر سر نهادن خواهد افتاد الغرض درین مسئله جانب کراهته معتمد و مفتی به بر آید
و جانب عدم کراهته بزعم مجوزین مصحح و ماخوذ پس اولا ترجیح لفظ فتوی راست و ثانیا لظاهر الروایة
کما مر فلیتامل و آنچه این فاضل در ما بعد نقل فرموده اند قوله اذا ذیلت روایة فی کتاب بالتصحیح و مثله لم
یفت بمخالفه الخ مراد اینکه ظاهر روایة غیر مصحح و تذییل بلفظ فتوی است و روایة شرح منیه مذیل است پس
این قول ایشان بر محل خود نیامد چراکه تصحیح درینجا بهر دو جانب موجود است بلکه تصحیح ظاهر روایة اقوی است

ازمقابل خود کما لایخفی و بباید کہ این تذییلات و تصحیحات خلاف روایۃ امام قابل التفات نمیشوند

قال درحدیثی کہ ابوداؤد و ترمذی از ابی سعید خدری تخریج کردہ اند کہ جاء رجل وقد صلی رسول اللہ

صلی اللہ علیہ وسلم فقال الا رجل یتصدق فیصلی معہ فقام رجل یتصدق فیصلی معہ فقام رجل وصلی

معہ دلالۃ است برآنکہ افضلیت درہمراہی است نہ درتنہائی و فی شرح المنیۃ لاینبغی ان یعدل

عن الدرایۃ اذا وافقہا روایۃ ذکرہ فی واجبات الصلوۃ فی معرض ترجیح روایۃ الرفع فی الرکوع

والسجود للادلۃ الواردۃ مع انہا خلاف الروایۃ المشہورۃ من الامام انہ سنۃ انتہی بلفظہ **اقول** بیان

این حدیث درما سبق گذشت کہ درین حدیث ہرگز دلالۃ برمسئلہ متنازعہ نیست و نہ قیاس این مسئلہ

برین واقعہ تواند کرد از ہی اثر لایصلی بعد صلوۃ مثلہا ببعض معانی خود و آثار منقولہ ردالمحتار از بدائع

وتشدید و تاکید جماعۃ وارد احادیث ولالۃ میدارند برین کہ افضلیۃ بلکہ ضرورۃ درتنہائی است

نہ درہمراہی و حسب تحقیق شرح منیہ بالضرورۃ تنہائی را اختیار باید کرد چراکہ موافق روایۃ این درایۃ

مے افتد اگرچہ مشہور درعوام و علماء و بعض کتب جواز تکرار است فلیتامل **قال** و چون امام ابویوسف

ظاہر الروایۃ را ترک فرمودہ فتوی جواز تکرار بلا اذان و اقامۃ دادند و علماء زمان سابق کابراعن

کابر مسئلش داشتند و بصحتش قائل شدند بعض کسی را مجال فتوی بر ظاہر روایۃ چگونہ خواہد ماند و فی وقف

البحر وغیرہ متی کان فی المسئلۃ قولان مصححان جاز القضاء والافتاء باحدہما واذا ذیلت روایۃ فی کتاب

معتمد بالصحیح والماخوذ او بہ یفتی او علیہ الفتوی لم یفت بمخالفہ الا اذا کان فی الہدایۃ مثلا ہو الصحیح

فیختار الاقوی عندہ والالیق والاصح دیباست کہ با وجود ظاہر الروایۃ بر قول صاحبین بل بر قول

زفر فتوی دادہ اند انتہی بلفظہ **اقول** نسبۃ فتوی این روایۃ با بی یوسف کردن خیلی مستبعد است

اولا معلوم شد که مذهب ابی یوسف ظاهر الروایة است و بعد بیان مذهب مجتهدین عادة مصنفین است
که اگر روایتے شاذه ازان مجتهد مییابند آنرا هم نقل میکنند هدایه را باید دید که از امثال این پُر است پس
این نقل را فتوی ابو یوسف فهمیدن نهایت عجب است و پیش ظاهر روایة که حکم متواتر دارد روایة شاذه
را مفتی به ایشان گفتن چه زیبا است البته اگر لفظ هو الصحیح از ابو یوسف منقول بودی مضائقه نبود که
ابو یوسف مذهب مشهور خود را ترک فرموده روایة دیگر را صحیح کرده دادند مگر این امر بالکل غیر مسلم است
چه در بحر این روایة را بلفظ لا بأس آورده و هو الصحیح باو مضموم نیست و در مضمرات هم لفظ لم یر بأسًا
گفته و هیچ تصحیح نیست و در برجندی بلفظ عن ابی یوسف این روایة منقول است و هیچ لفظ تصحیح
باو نیست و از رساله علی قاری خود این فاضل بلفظ روی انه لم یر بأسًا نقل کرده اند و هیچک لفظ
فتوی باوی نیست و هذا هو الذی علیه العمل از مصنف است نه از امام ابو یوسف کما لا یخفی همچنان
شارح منیه بعد نقل روایة از طرف خود هو الصحیح باو ضم میکند پس نسبت آن بابی یوسف چگونه درست
خواهد بود و اگر در کتابے فتوی یا تصحیح ابی یوسف منقولست اظهارش واجبست نحو لفظ لا بأس و عن
فلان بعد بیان روایة مذهب آن فلان هرگز فتوی نمیبود کما هو الظاهر و اگر تسلیم کنیم که ابی یوسف بجواز
تکرار مذهب داشتند تا هم بشنوید که رد محتار گوید کذا التخییر لو کان احدهما قول الامام و الآخر قول غیره
لانه لما تعارض التصحیحان تساقطا فرجعنا الی الاصل الذی هو تقدیم قول الامام بل فی شهادة الفتاوی
الخیریة المقرر عندنا انه لا یفتی و لا یعمل الا بقول الامام الاعظم و لا یعدل عنه الی قولهما او قول احد
هما الا لضرورة کمسئلة المزارعة و ان صرح المشائخ بالفتوی علی قولهما لانه صاحب المذهب و الامام
المقدم و مثله فی البحر عند الکلام علی اوقات الصلوٰة و فیه من کتاب القضاء یحل الافتاء بقول الامام

بل یجب وان لم یعلم من این قال انتہی و ایضا صاحب البحر در رسالہ رفع الغشا گفت و استفید منہ انہ لا یفتی ولا یعمل الا بقول ابی حنیفۃ ولا یعدل الی قولہما الا لموجب من ضعف دلیل او ضرورۃ او تعامل کما قدمناہ و استفید منہ ایضا ان بعض المشایخ وان قال الفتوی علی قولہما وکان دلیل الامام واضحا ومذہبہ ثابتا لا یلتفت الی فتواہ ولا یعمل بہا وان کان فی کتاب مشہور معروف انتہی پس صاف روشن شد کہ اگر این روایۃ مذہب مشہور ابی یوسف ہم بودنا ہم فتوی بر مذہب امام شاید لا غیر وہر چند در کتاب مشہور مثل شرح منیہ و در رد و لوالجی مثلا ہو الصحیح و بہ ناخذ گفتہ باشند التفات بدان نمی شاید ترک روایۃ امام روا نیست مگر یا بسبب ضعف دلیل و اینجا قوۃ دلیل امام نقلا و عقلا دریافت کہ تعامل صحابہ و توافق حدیث است و اعتماد صاحب بحر بس است کہ از نقاد مسلم الثبوت است و یا بضرورۃ و مراد ضرورتیست کہ با وحرج مسلمانان بود در ینجا ضرورۃ جز این کہ تکلیف حضور جماعۃ اولی و تاکد او از عوام برداشتہ شود دیگر چہ خواہد بود و یا بسبب تعامل و از تعامل مراد تعامل سلف است نہ عوام چنانچہ بالا بیانش گذشت و در ینجا تعامل ہم ترک تکرار است پس درینصورۃ چگونہ ترک ظاہر روایۃ جایز بودہ و فتوی بر غیر آن درست شد و علماء زمان مفتی نیستند بلکہ ناقل فتوی لہذا ایشان راہمون نقل باید کرد کہ اہل مذہب و مشایخ آنرا معتمد کردہ اند و اگر تصحیح خلاف آن یابند بر آن نباید گردید و خود واضح شد کہ ترک ظاہر روایۃ کردہ بر مذہب صاحبین و زفر ہمانجا فتوی است کہ دلیل ظاہر روایۃ ضعف دارد یا تعامل قرون ثلثہ و اجماع سلف خلاف آن بود یا حرج باشد و اینجا ہر سہ امر مدفوع اند و حال تسلیم علماء سلف از بالا معلوم شد کہ در ہر زمان از علماء جم غفیر بر آن نکیر داشتہ اند فلینتدبر

قال غرض وایا نیکہ بالفاظ فتوی کہ ہو الصحیح

وبہ ناخذ وعلیہ الفتویٰ وعلیہ المعول وعلیہ المسلمون وغیرہ مذیل باشند بر روایات دیگر ترجیح دارند کسے
را از فقہائے زمان گنجایش افتاء بر مخالفش نخواہد بود و ما را نمی رسد کہ بر فتوی علماء سابقین کہ مرجع
انام اند فتوی بہ بدر اغلبہ دادہ گوئیم کہ فتوی ایشان قابل فتوی نماند وحال مردم زمانہ اینست
کہ ہر کسے را توفیق شمول جماعۃ اولی ندادہ اند اگر صد نماز جماعتش فوت شود گاہے ہمت شمول
جماعۃ اولی نخواہد ساخت وکسے را کہ غرض است او را ہمین قدر کافی است کہ جماعۃ ثانیہ مثل
اول نیست در ثواب حتی کہ بکراہتش نیز قائل نشدہ اند وجائز داشتن جمعہ در شہر در مساجد
متعددہ ہم موید این معنی میتواند شد واللہ اعلم وعلمہ احکم وقوم انتھیٰ بلفظہ **اقول** وجہ تائید
آنچہ در فہم احقر آمدہ اینکہ جمعہ جامع جماعات است واصل در جمعہ عدم تعدد است ومعہذا بر جواز تعدد
در یک شہر فتوے دادہ اند پس جامع مسجد مشابہ مسجد محلہ شد وتمام شہر مشابہ محلہ وچنانکہ روز
جمعہ فقط در جامع مسجد اقامۃ جمعہ اولی است واگر در مساجد متعددہ سازند ہم جائز است ہمچنان
اہل محلہ را باید کہ در جماعۃ اولی حاضر باشند واگر حاضر نشدند وتکرار جماعۃ کردند باختلاف ہیئۃ اولی
روا باشد پس گوئیم کہ در مقیس علیہ ومقیس فرق بین است چراکہ مسجد محلہ کہ مقیس است
حکما یک مکان است چنانچہ اثر وحدتش در احکام سجدۃ تلاوۃ واتصال صفوف پیدا است ومقیس
علیہ جامع مسجد ومساجد دیگر حکما مکانات متعددہ اند پس قیاس تکرار بر تعدد چگونہ درست آید
البتہ این تائید آنگاہ درست بودی کہ مجموعہ مساجد در باب جمعہ حکما یک مکان شدندے تا اگر در جامع
مسجد کہ مشابہ محراب است نماز جمعہ نخوانند وبجائے دیگر کہ مساجد دیگر است خوانند در جمعہ درست است
در تکرار ہم اگر محراب گذاشتہ بجائے دیگر خوانند جائز گردد مگر چنان نیست بلکہ مساجد دیگر در صورت

مسئلہ جمعہ در حکم مکانات وبیوت اند نہ قطعات واجزا مسجد جامع پس قیاس مع الفارق شد
آرے جامع مسجد حکما یک مکانست اگر تعدد جمعہ درین یک مسجد جامع در روایتے جائز باشد
لاریب تائید مسلم است ورنہ اقامۃ جمعہ در مسجد دیگر بآن ماند کہ فاقد جماعۃ اولی مسجد محلہ بخانہ
خود یا اہل خود جماعۃ کنند ودر کتب فقہ مصرح شد کہ این جماعۃ بخانہ مکروہ نیست کذا فی
فتح القدیر وغیرہ مگر در مسجد محلہ تکرار جماعۃ نکنند چنانکہ فاقد جمعہ جامع مسجد در جامع مسجد
تکرار جمعہ نکنند البتہ در مسجد دیگر رفتہ شریک اہل مسجد دیگر گردد قال فی فتح القدیر واذا
فاتتہ لایجب الطلب فی المساجد بلا خلاف بل ان اتی مسجدا آخر فحسن وان صلی منفردا فحسن
وذکر القدوری یجمع اہلہ ویصلی بہم یعنی وینال بہ فضیلۃ الجماعۃ انتہی وہکذا فی فتاوی قاضیخان
وشرح المنیہ وجواز تعدد جمعہ با آنکہ ظاہر روایۃ عدم تعدد است بسبب قوۃ دلیل جواز
تعدد است وحرج مسلمین در عدم تعدد چنانچہ در فتح وغیرہ مصرح شد وترک ظاہر روایۃ بسبب قوۃ
دلیل روایۃ مقابلہ ودر حرج وضرورۃ مسلم الثبوت است خلاف مسئلہ تکرار جماعۃ کہ قوۃ دلیل او ہویدا است
وعدم حرج وضرورۃ درینجا ہویدا پس این را از ان چگونہ تائید آید البتہ در مشروعیۃ صلوۃ خوف
تائید کراہۃ تکرار جماعۃ ظاہر وبین است فلیفہم الغرض چون کراہۃ معتمد ومحقق شد اگرچہ تنزیہیہ باشد لاجرم
ترک تکرار اولی خواہد بود وتنہائی افضل وچون نباشد کہ تعامل صحابہ کرام انفراد بود واگر جماعۃ ثانیہ اولی
بودی از ایشان یکسر چگونہ متروک شدے وظاہر روایۃ ہم انفراد را افضل گفت واز ائمہ ثلثہ
انفراد منقول شد بلکہ از ترمذی بلفظ لاباس اولویۃ انفراد نزد امام احمد ہم ثابت میشود وہمہ روایات
کراہۃ تکرار داعی افضلیۃ انفراد است لانہ اذا لم یکن مکروہ نیست مگر آنکہ ترک او افضل باشد واین ادنی

حال مکروہ است واگر با وصف کراہتہ ہم فعل اولی است پس این قلب موضوع شرع شریف گردید و از مکروہ بمستحب منقلب گشت ولا یخفی ما فیہ فافہم اکنون بفضلہ تعالی باین مسلک ترجیح ہم محقق شد کہ راجح کراہتہ تکرار است واہل مذہب وجماہیر علماء ومشایخ کرام کراہتہ را صحیح ومعتمد ساختہ اند پس فقہاء زمانہ را لایق است کہ ظاہر روایۃ مفتی بہا را ترک نسازند وبروایۃ غیر مشہورہ فتوی ندہند وحال بنی نوع انسان از قدیم ہمین است کہ موفق را اشارہ بس است وغیر موفق را ہزار بار گفتن ہم کافی نیست ابوجہل را از فخر عالم صلوۃ اللہ وسلامہ علیہ ہدایۃ نشد مگر علماء را نمی زیبد کہ عوام را کاہل بنداشتہ روایات از و یاد سستی ارشاد فرمایند در توفیق ازلی حوالہ فرمودہ خود از امر ونہی فارغ نشینند ومعہذا بتجربہ دریافتہ ایم کہ گفتہ را اثرے بسیار است ازانکہ در فطرۃ ایشان قابلیتی نہادہ اند بہر چہ آرند قبول شان میگردد پس علماء را لازم است کہ ہمتہ ایشان چست فرمایند نہ ارشاد پست ہمتے وما علینا الا البلاغ المبین واللہ یہدی من یشاء الی صراط مستقیم وآخر دعوانا ان الحمد للہ رب العالمین وصلی اللہ تعالی علی سیدنا محمد سید الانبیاء والمرسلین وعلی آلہ وصحبہ اجمعین وعلی من تبعہم الی یوم الدین فقط :-

اطلاع ۔ یہ کتاب کئی مرتبہ چھپ چکی ہے مگر اہل مطابع کی قلۃ اہتمام کی وجہ سے غلط بھی بہت چھپی ہے اور خط کاغذ بھی خراب ہے اور کسی بزرگ نے خود ہی شمس الظلامہ نام بھی گھڑ لیا تھا اسلئے نیازمند نے واضح خط سے اصل نسخہ حضرت مصنف مدظلہم العالی سے مقابلہ کرا کر بہت اہتمام سے چھپوایا اور حضرت مولانا کی اور جملہ تالیفات کا بھی خاص اہتمام کیا گیا ہے اور جملہ تالیفات مولانا اشرف علی صاحب کی بھی ہمارے یہاں عمدہ اور ارزان اور ہر وقت دستیاب ہوتی ہیں فقط والسلام ۔ بندہ محمد یحیی تاجر کتب گنگوہ

تالیفات حضرت حاجی امداد اللہ صاحب مہاجر مکی نور اللہ مرقدہم

ضیاء القلوب ۴ر ایضاً اردو ۴ر غذائے روح ۲ر گلزار معرفت ۲ر مثنوی تحفۃ العشاق ۱ر جہاد اکبر ۱ر ارشاد مرشد ۱ر دردنامہ غمناک ۔

تالیفات حضرت مولانا رشید احمد صاحب مدظلہم العالی

امداد السلوک ترجمہ رسالہ مکیہ تصوف فارسی ۴ر

ہدایۃ الشیعہ ۔ بادی علی لکھنوی کے ذلیل الون اور ایک اشتہار کا جواب ۔۔ ۔۔ ۳ر

زبدۃ المناسک ۔ تمام ضروریات حج کا ذخیرہ ۴ر

لطائف رشیدیہ ۔ استفسارات متعلقہ ۲ر

قرآنی مع پردہ مروجہ شرعی ہستند ۔۔ ۱ر

کراہت جماعۃ ثانیہ تکرار جماعت کی کراہت ۱ر

رسالہ تراویح بیس رکعت تراویح کا احادیث صحیحہ سے ثبوت اور غیر مقلدین کا رد ۔۔ ۱ر

رسالہ جمعہ ۔ اہل حدیث کے فتوی ثبوت جمعہ در قریہ کا جواب ۔۔ ۔۔ ۱ر

رسالہ وقف اوقاف قرآنی کا احادیث سے ثبوت ۔۔ ۔۔ ۔۔

فتوی ظہر احتیاطی ۔ احتیاط الظہر بعد الجمعہ کی تردید ۔۔ ۔۔ ۔۔

ہدایۃ المعتدی ۔ عدم جواز قرأت خلف الامام میں ہی ایک رسالہ جسکو مخالفین بھی پسند کرتے ہیں ۲ر

سبیل الرشاد ۔ چند مسایل مختلفہ حنفیہ و اہل حدیث میں منصفانہ محاکمہ ۔۔ ۔۔ ۱ر

فتوی میلاد ۔ مع دیگر علمائے معتبر کے مولد شریف کے حسن و قبح کا بیان ۔ ۔۔ ۱ر

تالیفات حضرت مولانا محمد قاسم صاحب نانوتوی رحمۃ اللہ علیہ

جس نے مولانا مرحوم کی تقریر سنی ہے وہ تو جانتا ہی ہوگا جس نے نہیں سنی وہ آپ کی تصانیف سے معلوم کر سکتا ہے کہ حق تعالی نے آپ کو کس غضب کا علم اور فہم مرحمت فرمایا تھا ۔

آب حیات ۔ ثبوت حیات آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ۔ ۔۔ عہ

ہدیۃ الشیعہ عہ

اجوبہ اربعین ۴ر

انتباہ المومنین ۱ر

تقریر دلپذیر ۔ حقانیت اسلام کا عہ

حجۃ الاسلام ۔ عقلی ثبوت ۔ ۳ر

مباحثہ شاہجہانپور ۴ر

میلہ خدا شناسی ۲ر

انتصار الاسلام ۲ر

قبلہ نما ۵ر

تصفیۃ العقاید ۔ سرسید احمد خان کی ایک تحریر کا جواب ۲ر

توثیق الکلام ۱ر

دلیل محکم ۔ گوشت خوری فطری امر ہے ۔ ۱ر

تحفہ لحمیہ ۔ ۱ر

قصاید قاسمی ۔۔ ۔۔ ۔۔ ۲ر

لطائف قاسمی ۔۔ ۔۔ ۔۔ ۱ر

جمال قاسمی ۔ ۔۔ ۔۔ ۱ر

تحذیر الناس ۔ ۔۔ ۔۔ ۲ر

مناظرہ عجیبہ ۔ در رد شبہات تحذیر الناس ۳ر

حق صریح در اثبات تراویح ۔۔ ۔۔ ۲ر

تالیفات حضرت مولانا اشرف علی صاحب تھانوی زاد مجدہم

تعلیم الدین ۔ ضروریات دین ۔ نصائح ۔ اشغال مراقبات ۔ مکاشفات وغیرہ ۔۔ ۔۔ ۶ر

صفائی معاملات مسائل متعلقہ خرید و فروخت ۱ر

مکتوبات امدادیہ ۔ حضرت حاجی صاحب کے خطوط بنام مولانا مد فیضہم وغیرہ ۔۔ ۔۔ ۲ر

اصلاح الرسوم رسوم مروجہ کی مدلل اصلاح ۴ر

جزاء الاعمال ۔ اعمال کیساتھ جزا سزا کا تعلق ۱ر

فروع الایمان ۔ سچے پکے مومن کا دستور العمل ۲ر

تحقیق تعلیم انگریزی ۔ انگریزی پڑھنے کے منافع و مضار ۱ر

حق السماع ۔ گانا سننے پر محققانہ مضمون ۱ر

خطب ماثورہ ۔ آنحضرت صلعم اور صحابہ و تابعین سے منقول خطبے ۔۔ ۔۔ ۔۔ ۱ر

اصلاح الخیال نیچریہ خیالات کی اصلاح قابل دید ۲ر

تجوید القرآن قرآن مجید کی تلاوت کیلئے ضروری فن الاظہم ۲ر

شجرہ مع تعلیم الطالب حضرت حاجی صاحب کے شجرہ میں مقام دفن مشائخ و تاریخ وفات اضافہ کئے گئے ہیں ۱ر

علاج القحط والوبا وبا و قحط عالمگیر کا روحانی علاج ۔

حفظ الایمان سجدہ غیر اللہ طواف قبور و علم غیب ۔ ۱ر

تحقیق المہدی و المسیح بحث مرزا غلام احمد قادیانی کے متعلق سوالات کا جواب ۔۔ ۱ر

اصلاح ترجمہ نذیریہ ڈپٹی نذیر احمد دہلوی کے ترجمہ قرآن کی اغلاط فقہی و صولی ۔ ۔۔ ۱ر

تکمیل الیقین احکام شرعیہ کی تفصیل اور اوسکا دلائل عقلیہ سے اثبات عہ ۔۔ ۱۲ر

حقوق الاسلام ۔ اہل اسلام کے باہمی حقوق ۱ر

طریقہ مولد قابل دید ۔۔ ۔۔ ۔۔

جملہ درخواستیں بنام مولوی محب اللہ تاجر کتب گنگوہ ضلع سہارنپور آنی چاہئیں